

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ
XIX դ. 50-70 թթ.

1829-1831 թթ. արևմտահայության զանգվածային ներգաղթից հետո, ամենշան գյուղաքաղաք Կումայրի-Գյումրին, որի բնակչության հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն էր (դաշտավարություն, բանջարա-բոստանային կուլտուրաների մշակում), աստիճանաբար վերածվեց Արևելյան Հայաստանի արհեստագործական և առևտրական խոշորագույն կենտրոններից մեկի: Այս իրողությունը բացատրվում է մի շարք գործոններով.

1. Արևմտահայ գաղթականության այն հատվածը, որը բնակեցվեց Գյումրիում, հիմնականում ներկայացնում էր երեք խոշոր արհեստավորաառևտրական կենտրոններ՝ Կարինը, Կարսը և Բայազետը: XIX դ. 30-ական թթ. վերջերին, կապված մի շարք գործոնների հետ, Ախալցխայում հաստատված կարինցի արհեստավորների մի մասը տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ՝ էլ ավելի ստվարացնելով տեղի արհեստավորների զանգվածը¹:
2. Ի տարբերություն նահանգային կենտրոն Երևանի, Ալեքսանդրապոլն ուներ շահեկան աշխարհագրական դիրք՝ գտնվելով ռազմա-ստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեցող ճանապարհների խաչմերուկում²:
3. XIX դարասկզբի երկարատև պատերազմներն ու հայերի զանգվածային արտագաղթը Թուրքիայի արևելյան սահմանների շրջակա բնակավայրերում ստեղծել էին ծանր տնտեսական պայմաններ, և տեղի բնակչության պահանջարկը բավարարում էր Ալեքսանդրապոլի և մասամբ նաև Ախալցխայի արհեստա-

¹Սեդրոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականացիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 6, Ե. 1974, էջ 165-166:

²Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879), Ե., 1959, էջ 402-403:

գործական արտադրանքը, որն աչքի էր ընկնում բարձր որակով ու գների մատչելիությամբ³:

4. Ալեքսանդրապոլ քաղաքի տնտեսական կյանքում և հասարակական հարաբերություններում վճռական դերակատարում ունեին արհեստավորական համքարությունները՝ եղբայրությունները (էսնաֆությունները), որոնք մոր պայմաններում ուղղակի շարունակողները դարձան Կարինի և Կարսի համապատասխան կազմակերպությունների ավանդույթների⁴:

Սինչև XIX դ. 40-ական թթ. Գյումրի-Ալեքսանդրապոլն իր էությամբ գյուղաքաղաք էր՝ հար ու մման Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի այլ բնակավայրերին: Նույնիսկ երկրորդական բնույթի բերդաքաղաք դառնալուց հետո էլ մրա բնակչությունը ենթակա էր գյուղական բնակավայրին հատուկ պարհակների ու հարկերի: Նրանք հարկադրվում էին թե՛ որպես քաղաքաբնակներ և թե՛ որպես գյուղացիներ, ինչը, բնականաբար, չէր կարող նպաստել քաղաքի տնտեսական հետագա աճին: Նույն ժամանակներին է վերաբերում քաղաքացիների խնդրագիրը ուղղված Նիկոլայ Ա ցարին՝ այս անցորձալ վիճակը շտկելու ակնկալությամբ⁵: Ցարը բավարարում է քաղաքացիների խնդրագիրը, հարկային բեռի թեթևացումը թույլ է տալիս աշխուժացնել Ալեքսանդրապոլի տնտեսական կյանքը, և շուտով այն դառնում է գրավիչ

³ Նույն տեղում, էջ 402-403:

⁴ Այդ մասին տե՛ս Вгизазаров С., Исследования по истории утвреждения в Закавказье, т. 2, Городские цехи, Казань, 1891, Արրահամյան Վ., Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20 դարերի սկիզբը), Ե., 1971:

⁵ «Թող յայտնի լինի Քո Կայսերական Մեծութեանդ, որ...Գյումրին մինչև օրս գյուղ էր, իսկ այժմ դարձել է քաղաք, ուստի մենք կրում ենք և՛ գյուղական, և՛ քաղաքային պարհակները: Մեր գլխավոր ցավը մրա մեջն է, որ Քո նշանակած գլխավորի համար հերկում ենք, հնձում, կալսում և հատիկը շտեմարան հասցնում: Բացի դրանից իւրաքանչիւր տարի վճարում ենք 40 չետվերտ ցորեն: Հացից զատ մրան իւրաքանչիւր տարի տալիս ենք վեց փութ ձեթ և վեց փութ կովի իւղ: Գլխաւորի համար կատարած այդ ծառայութիւնները մնացած տուրքերից ծանր են. Իմացիր, որ մենք... ստրկութեան մեջ ենք գտնուում ոստիկանութեան ձեռքին» (Մանրամասն տե՛ս Ամանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), Կ. Ա, Բաքու, 1916, էջ 179):

բնակավայր ոչ միայն շրջակա տարածքների հայ, այլև օտարազգի արհեստավորների համար⁶:

Արհեստներն ու առևտուրը ալեքսանդրապոլցիների հիմնական հատվածի կենսապահովման գլխավոր աղբյուրներն էին: Բնակչության գերակշիռ մասը ներգրավված էր արհեստագործական արտադրության, առևտրի և սպասարկման ոլորտի մեջ: Որոշ ուսումնասիրողների հաշվարկներով՝ XIX դ. 50-70-ական թթ. Ալեքսանդրապոլում կար շուրջ 100 արհեստ և զբաղմունք, այն դեպքում, երբ նույն շրջանում նահանգային կենտրոն Երևանում դրանց թիվը չէր անցնում 76-ից⁷: Բուն արհեստավորների (չհաշված այգեպաններին, բանջարեղեն արտադրողներին և այլոց) բացարձակ թվով ևս Ալեքսանդրապոլը գերազանցում էր նահանգային կենտրոնին՝ զիջելով միայն փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսին: Հատկանշական է նաև, որ քաղաքի արհեստավորների ստացած տարեկան եկամուտն իր ժամանակի համար նշանակալի գումար էր կազմում. 1863 թ. տվյալներով Ալեքսանդրապոլի բոլոր արհեստավորների համախառն արտադրանքը գնահատվում էր 160 հազար արծաթ ռուբլու չափով,⁸ և մեկ արհեստավորին ընկնում էր մոտավորապես 72 ռուբլու արտադրանք⁹: Համաձայն ռուսական վիճակագրական աղբյուրների՝ առևտրական դրամաշրջանառության ծավալներն ու շրջանառու միջոցները կազմել են ընդհանուր առմամբ 430 հազար արծաթ ռուբլի¹⁰: Սակայն քաղաքի բնակչության մի զգալի հատվածի համար գյուղատնտեսական զբաղմունքները դեռևս շարունակում էին մնալ եկամուտի հիմնական աղբյուր: Այս ոլորտում ներգրավված էին հիմնականում հին Գյումրու տեղաբնակները, որոնք նույնիսկ քաղաքի վերակառուցումից և փաստորեն մոր վայրում բնակատեղիի հաստատվելուց հետո էլ ապրում էին հնարավորին չափ համատեղ, առանձնացած թաղամասերում, որ գտնվում էին քաղաքամերձ բանջարանոցներ-

⁶ Егъазаров С., նշվ. աշխ., էջ 253:

⁷ Արրահամյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 57, Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 404:

⁸ "Кавказский календарь на 1869 год", отд. III, Тифлис, 1869, с. 42.

⁹ Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 421:

¹⁰ Александропол., "Кавказский календарь на 1868 год", Тифлис, 1867, отд. III, с. 73.

րին մոտ շրջաններում՝ նախկին Կումայրի-Գյումրի գյուղատեղում¹¹: Նույնիսկ թաղամասերի անվանումները՝ «Ռանչպարների մահլա», «Բոստնջոնց մահլա», նաև այս տարածքում գտնվող Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին՝ «Գեղցոնց ժամը», իրենց վրա կրում էին բնակիչների զբաղմունքների կնիքը:

Կարնո և Կարսի արհեստավորական ավանդույթները, որ արտահայտվում էին ոչ միայն բարձրորակ արտադրանքի, այլև աշխատանքային գործընթացի կազմակերպման, արտադրանքի վաճառահանման ու իրացման եղանակներում, փոխադրվեցին Ալեքսանդրապոլ: Քաղաքի արհեստանոցները տեղաբաշխված էին հատուկ շարքերում («չարսուներ», օր. «Ղամրջնոց չարսու») և թաղամասերում¹²: Ընդ որում, յուրաքանչյուր խոշոր արհեստագործական ճյուղ (երկաթագործություն, պղնձագործություն, ոսկերիչ-արծաթագործություն, փայտամշակություն, խեցեգործություն և այլն) ներկայացված էր առանձին շարքով: Հիշյալ արհեստանոցները կատարում էին նաև խանութի դեր, որտեղից իրացվում էր պատրաստի արտադրանքը: Արհեստավորներն աշխատում էին թե՛ պատվերով և թե՛ շուկայի համար: Արհեստների որոշ ճյուղեր՝ հիմնականում շինարարական, ունեին սեզոնային, հաճախ նաև արտագնա, շրջիկ բնույթ: Ալեքսանդրապոլցի քարտաշ-որմնադիր վարպետներն աշխատում էին նաև գավառի ու մահանգի այլ բնակավայրերում: Քաղաքի բուռն զարգացումը, մոր հատակագծին և քաղաքաշինական պահանջներին համապատասխան՝ սրբատաշ քարից բնակարանների շինարարությունը, եկեղեցաշինության լայն թափը և ռուսական կայազորի համար ամրոցաշինությունն ու զորանոցների կառուցումը նպաստեցին վերոհիշյալ արհեստով պարապողների թվի ավելացմանը, որը հետագայում պետք է հանգեցներ աշխատուժի ավելցուկի և ծներ արտագնա աշխատանքի դիմելու անհրաժեշտություն:

¹¹ Սեդրոսյան Կ., Գյուղատնտեսական զբաղմունքները Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի կենցաղում, ՇՊՍԺ Հանրապետական չորրորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000, էջ 40-41:

¹² Աղանյան Գ., Երկաթագործական արհեստները հայոց մեջ XIX դ. և XX դ. սկզբին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 2, Գյումրի, 1999, էջ 171:

Ալեքսանդրապոլի բազմաճյուղ արհեստագործության համատեքստում յուրահատուկ տեղ էին գրավում մետաղամշակության հետ կապված արհեստները, որոնց ներսում ևս կատարվել էր մասնագիտական ճյուղավորում: Հատկապես մեծ բազմազանությամբ էր աչքի ընկնում երկաթագործությունը (դարբիններ, պայտագործներ, փականագործներ, խառատներ, ձուլագործներ և այլն), զինագործությունը (հրացանագործներ, դաշույնագործներ, խզակոթ պատրաստողներ և այլն), ոսկերչությունը (հյուսածո զարդ պատրաստող արծաթագործներ, ոսկերիչներ), պղնձագործությունը (կարասի և ամանեղեն սարքողներ, ամազապատողներ և այլն)¹³: Նույն պատկերն էր նաև արհեստների մյուս մեծ խմբերի՝ փայտամշակության, ոստայնակության, կաշեգործության, շինարարական և այլ արհեստների պարագայում: Ռուս հետազոտող Չերնոյարսկին անթաքույց հիացմունքով է խոսում ալեքսանդրապոլցի արհեստավորների պատրաստած բարձրաճաշակ և նրբագեղ իրերի մասին՝ շեշտելով հատկապես ոսկերիչ-արծաթագործների բանվածքները¹⁴: Այստեղ ևս մեծ էր Կարինի արհեստագործական, հատկապես ոսկերչական դպրոցի ազդեցությունը: Չնայած գավառն անտառազուրկ էր, սակայն Վրաստանից և Արիդամիշից խոշոր ծավալներով փայտանյութ էր ներմուծվում: Մեծ համբավ էին վայելում ալեքսանդրապոլցի կահույքագործները, որոնք, օգտագործելով Արիդամիշի սամշիդ կարմրավուն ծառատեսակի բարձր որակները, պատրաստում էին նրբաճաշակ և բարձրարվեստ կահույք: Այս ապրանքատեսակի նկատմամբ մեծ պահանջարկը բացատրվում էր անընդհատ սովարացող քաղաքային բնակչության կարիքներով:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի արհեստագործական ապրանքները հիմնականում մենաշնորհային արժեք ունեին և դուրս էին մրցակցությունից, քանի որ հետամնաց մետրոպոլիայի՝ Ռուսաստանի տնտեսությունը ևս գտնվում էր տնայնագործական-արհեստավորական արդյունագործության քայքայման աստիճանի վրա, իսկ երկաթուղու բացակայությունը և ճանապարհների ոչ բար-

¹³ Աղանյան Գ., Հայկական զինագործությունը XIX-XX դ. սկզբին, ԳԳ ՊԱՍ ՇՀԴԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 3, Գյումրի, 2000, էջ 131:

¹⁴ Сборник статистических сведений о Кавказе..., т. 1, отд. III, с. 40.

վորք վիճակը խոչընդոտում էին Անդրկովկասի հետ առևտրա-տնտեսական կապերը: Միայն ավելի ուշ, Ալեքսանդր Բ-ի լայնածավալ բարեփոխումների հետևանքով բուռն զարգացում ապրած ռուսական ֆաբրիկագործարանային էժանագին արտադրանքը պետք է լուրջ մրցակից դառնար տեղական արհեստագործական արդյունագործության համար:

Ալեքսանդրապոլի տնտեսական կյանքում հսկայական նշանակություն ուներ առևտուրը՝ մանրածախից մինչև մեծածախ, միջնորդ և տարանցիկ: Քաղաքի առևտրական խավի կորիզը կազմում էին ներգաղթած բայազետցիները, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց ձեռներեցությամբ և գործարար լայն կապեր էին պահպանում իրենց ծննդավայրի և Անդրկովկասի առևտրաշատ կենտրոնների հետ: XIX դ. կեսերին վերաբերվող ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական և այլ աղբյուրների տվյալներով քաղաքում հաշվվում էր տարբեր կապիտալ և դրամաշրջանառություն ունեցող շուրջ 670 առևտրական, որոնք համաքաղաքին պատկանելությամբ բաժանվում էին չորս խմբի՝ բազազներ (կտորեղեն վաճառողներ), ատթարներ (արդուզարդ վաճառողներ), ալաֆներ (գյուղմթերք վաճառողներ) և խանութպաններ կամ դուքանչիներ (մանրածախ առևտրականներ)¹⁵: Ալեքսանդրապոլ ներմուծվում էին հիմնականում տեղում չմշակվող գյուղմթերքներ և դրանց վերամշակման արդյունք հանդիսացող ապրանքներ՝ թարմ և չոր մրգեղեն, օղի, գինի, գործարանային արտադրության կտորեղեն, իսկ արտահանվում էին ցորեն, բուրդ, օճառ, կաշի: Կաշու և ճարպագործական արտադրյունը իրականացվում էր կիսամանուֆակտուրային եղանակով, և պատահական չէ, որ ալեքսանդրապոլցի առևտրականները տարեկան շուրջ 10 հազար ռուբլու կաշվեղեն էին արտահանում Թիֆլիս և Թուրքիա¹⁶: Տարանցիկ առևտրի հնարավորությունը, հարմար աշխարհագրական դիրքը և քաղաքի շուկայի ընձեռած լայն հնարավորությունները նպաստում էին սպասարկման ոլորտի զարգացմանը: Քաղաքում կային 17 իջևանատուն¹⁷ և հարյուրավոր մանր ու միջին գինետուն-

¹⁵ Александрополь, "Кавказский календарь на 1868 год", отд. III, с. 73.

¹⁶ Արտահանման Վ, նշվ. աշխ., էջ 53:

¹⁷ ՊԻԱ, գործ 103, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 1:

պանդոկներ, որոնց թիվը նույնիսկ զարմանք է պատճառել ռուս ուսումնասիրողներին¹⁸: Ալեքսանդրապոլի բարգավաճման շրջանում XIX դ. 50-70 թթ., քաղաքում հաշվվում էր շուրջ 1460 մեծ ու փոքր խանութ և 36 գործատուն¹⁹:

Հատուկ ուշադրության առարկա է Ալեքսանդրապոլի շուկան, որը քաղաքի արտադրական և գործարար կենտրոնն էր: Շուկայի շուրջն էր ձգվում արհեստանոցների ու կրպակների գերակշիռ մասը: Առևտուրը և ներքին կարգ ու կանոնը շուկայում պահպանվում էր համքարությունների ուժերով, իսկ առևտրի աշխուժացման ու ապրանքի գովազդման գործում ներգրավված էին թալալները (մունետիկները)²⁰: Մեծածախ-մանրածախ շուկայի հարևանությամբ գործում էր նաև անասունների վաճառահանման շուկան՝ «Մալի մեյդանը», որ սպասարկում էր հիմնականում զավառի գյուղական բնակչությանը:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի տնտեսական և հասարակական կյանքում վճռական դերակատարում ունեին համքարությունները (եսնաֆություններ), որոնք իրենց բազմաթիվ գործառույթների շրջանակում իրականացնում էին նաև տնտեսական կարգավորող դեր: Դեռևս ուշ միջնադարում առաջացած այս կառույցները նոր շրջանում ևս մեծ նշանակություն ունեին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք քաղաքներում:

Համքարային մեծ ավանդույթներ ունեցող Կարինից և Կարսից ներգաղթած արհեստավորներն ու առևտրականները նոր բնակավայրում նույնպես հիմնեցին համապատասխան կառույցներ, որոնք Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կյանքի հիմնական բաղկացուցիչները դարձան: Համքարությունների և համքարային ավագանու իրավասության տակ էին գտնվում ոչ միայն հասարակության ներքին սոցիալ-նորմավորող խնդիրները (դատավարական և կրոնա-ծիսական որոշ գործառույթներ, փոխօգնության կազմակերպում և այլն), պետություն-քաղաքային հասարակություն կապերում միջնորդ դերի ստանձնումը, այլև

¹⁸ Александрополь, "Кавказский календарь на 1866 год", Тифлис, 1865, отд. III, с. 68.

¹⁹ ՊԻԱ, գործ 103, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 1:

²⁰ Սեդրոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթներ..., էջ 186:

մեծածախ կամ բազմաքանակ հումքի հայթհայթման, գների կարգավորման, ապրանքների որակի վերահսկման և նմանատիպ այլ խնդիրներ: Հասարակական համագործակցության համքարային ձևը լուրջ լծակ էր Ալեքսանդրապոլի տնտեսության ներքին կարգավորման գործում, որն իրականացնում էր համքարային ավագանին և միջհամքարային կառավարման մարմինը՝ ուստարաշիների (գլխավոր վարպետների) խորհուրդը՝ իր իսկ կողմից ընտրված ուստալար ուստասիի (վարպետաց-վարպետ) ղեկավարությամբ: Արհեստավորի կողմից խոտան արտադրանք պատրաստելու, հումքը ինքնուրույն ձեռք բերելու կամ էլ գնային սահմանված սանդղակները ինքնագլուխ խախտելու համար համքարային ավագանին իրավասու էր նրա նկատմամբ կիրառելու տնտեսական (ընդհուպ մինչև խանութը ստիպողաբար փակելու) և բարոյական («յուզուզ»՝ պատվազուրկ անելու) բնույթի պատժամիջոցներ²¹:

**АРМЕН АЙРАПЕТЯН
ИИ НАН РА**

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ АЛЕКСАНДРАПОЛЯ 50-70 гг. XIX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В период изучаемого времени главным источником социального обеспечения основной части александропольцев были ремесло и торговля. В 50-70 гг. XIX века в Александрополе было около 100 ремесел в том случае когда в тот же период в губернском центре - Ереване, их число не достигало 76. Согласно русским статистическим источникам в городе насчитывалось около 670 торговцев, а объем денежного оборота и оборотных средств составили вообще 430 тысяч серебряных рублей. Для третьей части городского населения основным источником дохода продолжали быть сельско-хозяйственные занятия. В изучаемый период в жизни Александрополя решающую роль имели артели (ремесленные цеха), которые в своих кругах трудовой деятельности осуществляли также роль экономического урегулирования.

Предметом особого внимания был рынок Александрополя.

²¹ Նույն տեղում, էջ 187-188: